

«Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше...»



900 років тому, восени 1113-го, князь Володимир Мономах остаточно утвердився на київському престолі

Микола СЛАВИНСЬКИЙ,
лауреат Міжнародної премії
імені Володимира Винниченка



«Майте межі собою любов»



На схилі життя князь Ярослав Мудрий (978–1054) урочисто проголосив своїм п'яťом нащадкам: «Осе я сходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця й одної матері». Майбутні повелителі удільних земель нетерпляче очікували найголовнішого. Знали, як батько виборив престол у трьох братів (збройно подолав Святополка, ув'язнив Судислава та нав'язав Мстиславові свої умови вимушеного порозуміння), а тому відводили погляди один від одного, наливалися нетерплячістю й дедалі більше чужили. Нарешті переможець печенігів, творець першого писаного зводу законів «Руська правда», після високих закликів і побажань, оголосив найзаповітніше: «Тепер же поручаю я – замість себе – стіл свій, Київ, найстаршому синові моему, братові вашому Ізяславу... А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а В'ячеславу – Смоленськ». Розподіл був остаточний, беззаперечний. Сини попросилися мирно, але вже за порогом батькової світлиці любов залишила їхні серця. Ворожнеча явна й потаємна, суперництво глибоке й нездоланне від тієї миті супроводжували всі родові гілки.

Одна з них – Всеволодова – квітувала найпишніше. Улюблений



О. Д. Ківшенко. «Князь Ярослав Мудрий зачитує закон народу»

син Ярослава Мудрого одружився з Анастасією-Марією – донькою візантійського імператора Костянтина Мономаха, й доклав багато зусиль, щоб на символічному «з'їзді братів» у Вишгороді (1072) спільно ухвалити розширений правничий кодекс «Правда Ярославичів» (другий після знаменитої «Руської правди»), відтак допоміг Святославу посісти київський престол. Ізяслав змушений був утікати спершу до Польщі (був одружений із сестрою тамтешнього князя Казими-

мира), відтак до Німеччини. Дрібні й великі чвари загострювалися, та Всеволод дочекався свого: 1078 року став київським князем. Помер 13 квітня 1093 року. Поховали князя поруч із гробницею Ярослава Мудрого в Софійському соборі. З батьком попросилися сини Ростислав і Володимир (після хрещення – Василь). Той, який успадкував родове ім'я матері – Мономах. Його величали так завжди і всі. Так він і ввійшов до золотого фонду нашої минувшини (1053–1125).

Син візантійської принцеси

Ще Нестор з великою повагою й гордістю занотував: «У Всеволода народився син від доньки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром». І це закономірно: вперше в давньоруській історії мати майбутнього князя була візантійською принцесою (Анастасія-Марія здобула ґрунтовну освіту, любила читати релігійні книжки). Цей незвичний і водночас воістину неочікуваний родовід плекався з коліски. Ним пишалася не лише найближчі прихильники Володимира, а й усі, хто знав давньогрецьку, латинську чи інші мови й за тих ворохобних часів, розвихрених половецькими набігами, бачив свою країну серед найрозвиненіших держав світу. На імператорське походження Володимира поклали великі сподівання і тоді, коли він іще п'ятнадцятирічним сів на бойового коня й узяв участь у битві з кочівниками, і тоді, коли перебував у Переяславі, Смоленську та Ростові-Суздальському. Сам же обранець долі не квапився підкорювати вершину влади, хоча батько, великий книжник і любомудр, дуже рано послав сина в небезпечні походи аж до Волги й Оки, доручав йому відповідальні дипломатичні справи.

Коли Всеволод оголосив себе великим князем київським, безвідмовний Володимир став його «бойовим мечем» у Чернігові. Після батькової кончини не просто поступився пре-

столом братові Святополку, а листовно запросив його до Києва. Той прибув 24 квітня 1093 року. Стояла неділя, але оточення Мономаха було похмурим і чи не вперше відверто засуджувало дії сина візантійської принцеси. Та Володимир на те не зважав. Рушив назад, до Чернігова, й повів за собою бойову дружину. Історики й досі з'ясовують найголовнішу причину того, чому Мономах не взяв владу в місті над Дніпром. Міг це зробити легко, але... Невже не наважився на рішучий крок? Ще Нестор так виправдовував свого улюбленця: не схотів зчиняти нових міжусо-

биць. Насправді Володимир, маючи імператорське походження, просто (за велінням душі) дотримався писаних і неписаних правил шляхетного успадкування княжих столів. Саме успадкування, а не захоплення чи завоювання. Так діяв і пізніше, коли довелося поступитися Черніговом і повернутися сорокарічним воїном до Переяслава, який любив і який бачив ще немовлям. Відтоді саме Мономах став першим і єдиним серед князів, хто не програв жодної битви з ворогом. Загалом же він здійснив 83 походи, полонив 300 половецьких ханів і уклав із кочівниками 19 угод.



О. Д. Ківшенко. «Долобський з'їзд князів — побачення князя Володимира Мономаха з князем Святополком»

Віче 21 квітня 1113 року

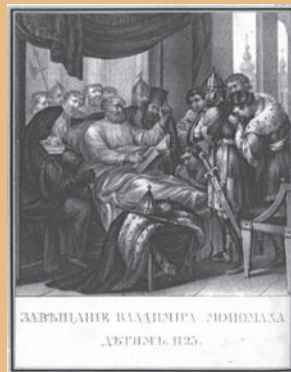
Далекі 1103, 1107, 1109, 1111 роки... Туман минувшини густо, майже непроглядно окутав їхні і справи, і «лиця». Та для історії це знаменні дати: саме тоді відбувалися успішні походи об'єднаних військ руських князів проти кочівників. Найістотніші тут два акценти: виступи спільні, битви переможні. Таке поєднання вкрай рідкісне в химерному шитві нашої давнини. Саме воно дало змогу витіснити сорокатисячну орду аж до Грузії. Це була насамперед заслуга Володимира. Тогочасні літописці назвали її неперевершеною, а половецькі ще довго лякали дітей у колісці: «Ось прийде Мономах...». І він приходив — не лише в глибини південних степів, а й на береги Дону, з якого пив чисту воду золотим шоломом. А ще приходив, щоб помирити зверхників різних земель, навести лад у їхніх державних справах, і коли в Києві помер великий князь Святополк, то віче 21 квітня 1113 року саме Володимира Мономаха запросило посісти престол.

Зібралось воно в Софійському соборі, було і несподіваним, і бурх-

ливим. Несподіваним, бо кияни не оплакували небіжчика, а кинулися громити садиби його найближчих прибічників, а також лихварів та здирників, які допекли всім, навіть найпокірнішим і найтерплячішим.

Бурхливим, бо не знали, хто може захопити престол. Одні боялися зайд, другі поклалися саме на них (чільних претендентів на владу було чимало, зокрема син Святополка та онуки Ярослава Мудрого

Історії



Завмицання Володимира Мономаха
Давньоруське літописання

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха:

«Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано на світі: як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі твоєї! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щобетом ліси і поля. Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм... Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтесь ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі».

Олег і Давид), а треті не гребували щедрою милостинею вдови князя, якого не любили навіть найближчі бояри. Київ аж кипів. Тисячі злидарів із сокирами, косами та вилами кинулися з Подолу на Старокиївську гору, де нещадно вбивали багачів і купців, палили їхні оселі, зрештою захопили маєток Путяти – знатного тисяцького підозрювали в змові з сином Святополка. І тоді найгучніше пролунало: «Мономах!». І відразу розлунилося: «Лише Мономах! Це справді муж! Просити його». Прихильники Святополка мовчали, тим-то знатні міщани мирно і злагоджено спорядили послів до Переяслава.

Володимир Мономах прибув до Києва на п'ятий день після кончини князя. Назустріч вийшов митрополит Никифор, на обличчях єпископів сяли доброзичливі усмішки, погромники вгамувалися, і літописець полегшено занотував: «Ворохобня затихла». Шістдесятирічний син призабутого Всеволода, внук шанованого Ярослава Мудрого вокнязився неквапливо, урочисто, з великою гідністю. І незабаром втихомирив голоту – не мечем (привів із собою надійну, добре вишколену дружину), а мудрим писаним словом: перебрався до замиського палацу в Берестові і разом із боярами, ченцями та найавторитетнішими дружинниками розробив новий «Статут Володимира

Всеволодовича», де, зокрема, обмежив права лихварів, які звикли встановлювати високі «різи» (відсотки), а також у 69 статтях закрив значні поступки для міських та сільських низів. Дуже швидко, вже у вересні 1113 року, Мономах не лише остаточно утвердився на престолі, а й став беззаперечним сюзереном: усі князі корилися не лише тому, що мав нещадну руку, а й тому, що прославився справедливою вдачею. Чвари вщухли, у розбратаних краях відновилися одноосібна монархія, знана з часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Правління попередника Святополка пригадували, як роки не просто бездержавні, а лихі, втрачені.

Мали за честь бути нащадками великого князя

Осінь видалася лагідною, щедрою, плідними були й здобутки. Наймогутніший тогочасний князь правив упевнено, твердо, мав далекосяжні наміри, які втілював у життя розважливо, з опорою на молодших однодумців. Та роки брали своє. На схилі довгих літ любив пригадувати: «От коли я жив у Чернігові, я своїми руками стриножив у лісових пуцях десятки три диких коней, та ще й доводилося їздити по степу, то також власноручно ловив їх. Два рази тури піднімали мене разом із конем на роги, олень бив мене рогами, лось ногами топтав, а другий колов, дикий вепр зірвав у мене зі стегна меч, ведмідь укусив коліно, а рись один раз, скочивши мені на стегна, звалила разом із конем...».

Правитель-інтелектуал (рідкісний випадок у нашій багатостраждальній історії!) дедалі частіше задумується над сенсом свого життя, з боєм у стомленій душі пригадує дві братовбивчі війни, в яких брав участь, карається тими хвилинами, коли, захмелівши від влади, уявляв себе всемогутнім, а інколи навіть безсмертним.

Тиха мудрість розставляла крапки над «і», знову й знову вдивлялася в очі спадкоємцям. То для них він написав «Повчання дітям», то в

ім'я продовження роду та його слави дбав про те, щоб усі мали землі, скарби, знання й високі думи. Боявся чвар, взаємознищення, ненавидів нищів, підступність, зрадливість. Великі сподівання покладав на синів Мстислава, Ізяслава, Ярополка, а ось Юрія, який народився від доньки половецького хана (з нею одружився після смерті Гіти), п'ятнадцятирічним відрядив аж до Суздаля (став знаним як Долгорукий). А ще ж мав Святослава, В'ячеслава та Романа. І доньок Марію, Євдоксію, Євфимію, Агаф'ю...

Відчував, що доля спадкоємців може скластися по-різному, а тому заповідав у «Повчання дітям»: «Ні правого, ні винного не вбивайте, не повелівайте вбивати його». Діяв, як християнин, і обстоював заборону смертної кари тоді, коли до неї звично вдавалися як на азійських, так і на європейських просторах. Вірив, що його діти житимуть гідно, а правитимуть шляхетно. Вони й справді верховодили, щоправда, не завжди благородно, майже півтисячоліття. Такою довгою була київська лінія старшого сина Мстислава й повелося так, що навіть князі Острозькі у XVI–XVII століттях мали за честь називатися нащадками Мономаха. А він, очільник розгалуженого славет-

ного родоводу, оплакував передчасно померлу дружину Гіту – доньку англійського короля Гарольда (Гаральда) II, знову й знову вловлював голос материнської – візантійської! – крові. Отож коли підросла внучка Добродія, видав її заміж за візантійського імператора Олексія I Комнина. Під час коронації вона стала Зоєю, після смерті чоловіка довго носила траурне вбрання, навчилася лікувати травами, написала трактат «Мазі». Любила вшановувати пам'ять славетного діда, який помер поблизу Переяслава в улюбленій церкві на березі Альти. Знала, що його поховали в Софійському соборі, але Києва так і не відвідала.

То було воістину велике прощання – не лише з улюбленим князем, а й славною добою, фактично з цілою історичною епохою єдності. Опечалені князні обрали на престол старшого Володимирового сина – Мстислава (онука англійського короля та візантійської принцеси), який до останніх своїх днів плекав злагоду на руських землях. Після його смерті 1132 року розпочалися чвари, а за ними – територіальна роздробленість і політичний занепад могутньої держави під егідою Києва (розділилася на півтора десятка князівств).

Увінчана хрестом шапка

Ще й сьогодні можна почути: «Тяжка ти, шапка Мономаха!». Справді вона тяжка (і в прямому, і в переносному значенні слова). Та афоризм цей фігуральний: славетний головний убір виготовлено в Бухарі через двісті років після смерті Володимира. Символ влади золотий, гостроверхий, увінчаний хрестом, оздоблений коштовним камінням. Першим власником шапки був Іван Калита, який став великим кня-

зем московським 1328 року. Подарував йому нинішній найкоштовніший експонат Оружейної палати Кремля золотоординський Узбек-хан.

